

موانع و عوامل ارتباط جوانان غیرمسجدی با مسجد

محمدجواد ولی‌زاده*

چکیده

این پژوهش درصدد شناسایی موانع ارتباط جوانان غیرمسجدی با مسجد است؛ لذا عمده‌ترین موانع سلبی و ایجابی اثرگذار بر ارتباط جوانان شهر تهران با مسجد، بررسی شده است. هدف این است تا ورای جوانان مسجدی، جوانان غیرمسجدی را دریابیم تا با حذف و اصلاح موانع و تقویت و ارتقاء عوامل ایجابی، زمینه برقراری و افزایش ارتباط این بخش از جوانان با مسجد فراهم آید. این مطالعه از نظر هدف، کاربردی و از نظر شیوه اجرا کمی بود. جامعه پژوهش، جوانان ۱۵ الی ۲۹ سال شهر تهران بودند که از طرح نمونه‌برداری احتمالی و گونه خوشه‌بندی استفاده شد. ابزار پژوهش پرسش‌نامه بود که در مجموع ۳۱ سؤال داشت. روایی پرسش‌نامه با استفاده از «آزمون مقدماتی» در دو مرحله «پیش‌آزمون غیررسمی» و «پیش‌آزمون رسمی» تأیید شد و برای محاسبه میزان پایایی ابزار اندازه‌گیری از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. یافته‌های پژوهش، حاکی از وجود ۱۴ مانع (با اولویت‌بندی جدول فریدمن) و ۳ عامل ایجابی است که درخصوص ارتباط جوانان با مسجد اثرگذار هستند. یافته‌های پژوهش با یافته‌های پژوهش‌های پیشین مطابقت دارد و تأثیر تناسب نداشتن کارکردهای مسجد با نیازهای فعلی مردم به‌عنوان علل خلوت بودن مساجد و نیز تأثیر برنامه‌های فعالیت، تکریم نوجوانان و جوانان، مسئولیت‌سپاری و تشویق، در افزایش ارتباط جوانان با مسجد را تأیید می‌کند.

واژگان کلیدی: مسجد، جوانان غیرمسجدی، موانع ارتباط با مسجد، عوامل ارتباط با مسجد.

* استادیار و عضو هیئت علمی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهران، جمهوری اسلامی ایران.
mj.valizadeh@sccr.ir

مقدمه

با نظر به کارکردهای مسجد در منظومه ساختار دینی، ارتباط با این نهاد مقدس و به‌ویژه برای جوانان (ن.ک: ابن بابویه، ۱۴۱۷ق، ص. ۹۳؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳ق، ص. ۳۴۳؛ ابن بابویه، ۱۳۷۵، ص. ۲۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص. ۲۲۲؛ نهج‌البلاغه، نامه ۳۱) نه یک انتخاب بلکه یک ضرورت است؛ این ارتباط سبب آشنایی با اعتقادات، اخلاقیات و احکام دینی و باعث الگوگیری از انسان‌های صالح مسجدی است و درنهایت بین آنها و مسجد، علقه و ارتباط قلبی برقرار می‌شود (ن.ک: خمینی، ۱۳۳۸/۰۴/۱۴ و خامنه‌ای، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹).

در این راستا کم‌شدن ارتباط جوان با مسجد^۱ معلول عواملی است و ضروری می‌نماید که مسئولان و برنامه‌ریزان فرهنگی، این عوامل و موانع و میزان اثرگذاری هر کدام را پیوسته رصد و پایش نمایند تا با شناسایی و نیز اولویت‌سنجی اثرگذاریشان، نسبت به اصلاح و یا حذف آنها، تصمیم‌های لازم را اتخاذ کنند.

از طرفی آنچه به این پژوهش، ضرورت می‌بخشد، تحولات امروز جامعه جهانی و از جمله کشور ما (در دو سه دهه اخیر) و افول‌گرایی‌ها و رفتارهای دینی - ولو به‌صورت مختصر - در جوانان است طوری که در حوزه مسجد، شاهد کم‌رنگ‌شدن ارتباط جوانان با مسجد هستیم و روند نزولی این ارتباط مشاهده می‌شود (ن.ک: پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات؛ پیمایش ملی دینداری ایرانیان و رفتارهای فرهنگی ایرانیان سازمان تبلیغات اسلامی؛

۱. در این پژوهش «جوان»، شامل تمام افرادی می‌شود که در بازه سنی ۱۵ تا ۲۹ سال و البته در مناطق ۲۲ گانه شهر تهران قرار دارند. این تعریف از جوان علاوه بر سازمان ملی جوانان (ر.ک: تعریف جوان در مصوبات جلسه ۲۳ شورای عالی جوانان، ۱۳۸۴/۲/۷) مبنای عمل مرکز آمار ایران در آمارهای مربوط به اشتغال و بیکاری است (ن.ک: گزارش‌های فصلی و سالی مرکز آمار ایران در موضوع اشتغال و بیکاری) نیز منظور از «مسجد» از حیث تعریف عملیاتی، به هر مکان مقدسی که نماز جماعت در آن برگزار می‌گردد و فعالیت‌های دینی همچون معرفت‌بخشی نسبت به آموزه‌های دینی صورت می‌گیرد، اطلاق می‌شود؛ لذا شامل مساجد، حسینیه‌ها، حرم‌های مطهر ائمه (علیهم‌السلام)، امام‌زادگان، نمازخانه‌های مدارس و اداره‌ها و خوابگاه‌ها و امثال ذلک می‌شود. این پژوهش میدانی، صرفاً بر روی جوانان غیرمسجدی صورت گرفته است که عبارت است از جوانانی که حسب گزینه‌های سؤال اول و دوم پرسش‌نامه، یا اصلاً در نماز جماعت شرکت نمی‌کنند و یا به‌صورت ماهانه و یا سالی چندبار شرکت می‌کنند.

پیمایش رفتارهای فرهنگی ایرانیان وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و پیمایش ملی گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی ایرانیان اسدی و محسنی) به‌عنوان نمونه در پیمایش ملی سنجش دینداری ایرانیان - که به‌روش خوداظهاری نیز صورت گرفته - پاسخگویان در پاسخ به میزان اقامه نماز به جماعت در مسجد یا اداره - به‌عنوان یکی از نشانه‌های دینداری^۲ - صرفاً ۲۲,۶ درصد گزینه‌های «زیاد» و «خیلی زیاد» را انتخاب نموده‌اند و ۴۹,۴ درصد «هیچ» و «کم» و ۲۷,۲ «تا حدودی» را انتخاب کرده‌اند. مسئله پژوهش آن است که چه موانعی بر ارتباط جوانان با مسجد اثرگذارند و عمده‌ترین موانع سلبی (حسب اولویت‌بندی) و نیز عوامل ایجابی اثرگذار بر ارتباط جوانان شهر تهران با مسجد، از منظر جوانان غیرمسجدی چیستند؟ می‌توان به این پژوهش عنوان آسیب‌شناسی نیز اطلاق نمود؛ زیرا عمدتاً به بررسی آسیب‌هایی می‌پردازد که سبب کاهش ارتباط جوانان با مسجد شده و با مرتفع شدن آنها، شاهد افزایش ارتباط جوانان با مسجد خواهیم بود.

به‌منظور تمرکز کافی بر موضوع بحث، این پژوهش صرفاً به «جوانان غیرمسجدی شهر تهران» (به‌عنوان بزرگ‌ترین کلانشهر کشور و پیشرو در تحولات فرهنگی و اجتماعی) متمرکز شده است. در واقع هدف این است که ورای جوانان مسجدی که ارتباطی وثیق و نزدیک با مسجد دارند، جوانان غیرمسجدی را دریابیم و با بررسی و شناسایی موانع و عوامل اثرگذار در کاهش و افزایش ارتباط آنها با مسجد، با حذف و اصلاح موانع و تقویت و ارتقاء عوامل ایجابی، زمینه برقراری و افزایش ارتباط جوانان غیرمسجدی با مسجد فراهم آید.

۱. پیشینه پژوهش و نوآوری آن

در موضوع کلی پژوهش یعنی «ارتباط با مسجد» و نیز سنجش میزان آن و علل و عوامل تأثیرگذار بر قلت و یا کثرت این ارتباط، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته؛ لیکن با اندکی دقت مشخص می‌شود که تحقیقات مستقیم و مرتبط در این حوزه آنچنان که به نظر می‌آید نیست. با این توضیح که:

۲. برخی روایت‌ها دال بر این امر عبارت‌اند از: کلینی، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۲۶۶؛ ابن بابویه، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۹۳؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۳۶۳، ج ۲۰، ص ۲۹۵؛ کلینی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۱۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۹، ص ۲۲۷.

الف) بخش معظمی از تحقیقات صورت گرفته صرفاً مربوط به علل و عوامل گرایش «نوجوانان»^۳ و منحصر «دانش‌آموزان دبیرستانی» است و نه «جوانان» در همه گروه‌های سنی آن.

ب) اغلب تحقیقات صورت گرفته مربوط به قشر تحصیل‌کرده از جوانان یعنی دانش‌آموزان دبیرستانی و یا دانشجویان است و چنان نیست که فراگیری لازم را برای جوانان غیرمحصّل و غیردانشجو داشته باشد.

پ) بیش از نصف تحقیقات در خصوص عوامل رفتن به «نماز» در نمازخانه مدرسه باشد و حال آنکه ارتباط داشتن با نهاد «مسجد» و آمد و شد داشتن با آن، دارای خروجی و برون‌دادهای متفاوت و فراتر از آنچه در این تحقیقات صورت گرفته می‌باشد.

ت) این تحقیق در نوع خود نوآورانه محسوب می‌شود و سهم قابل توجهی در خلق یا توسعه دانش این حوزه ایفا می‌کند به دلیل آنکه اولاً، از لحاظ جامعه مورد بررسی نوآورانه است؛ در واقع هرچند روی موضوع ارتباط با مسجد کار شده لیکن در جامعه مورد بررسی برای اولین بار است که چنین پژوهشی صورت می‌گیرد و هیچ‌کدام از تحقیقات صورت گرفته بر نظرات جوانان «غیرمسجّدی» متمرکز نشده و گویای مشکلات و موانع این طیف از جوانان نیست؛ ثانیاً، نو بودن از لحاظ روش تحقیق نوآورانه است و برای انجام تحقیق از روشی بهره‌گرفته شده که تاکنون محقق برای پژوهش روی متغیرهای مورد نظر، از این روش بهره نگرفته است توضیح آنکه در تحقیقات موجود صرفاً به بررسی میزان ارتباط جوانان با مسجد و نهایتاً با بررسی معدودی از متغیرها بسنده شده و روی متغیرهای اساسی ارتباط جوانان با مسجد به این صورت و به شکل جامع کار نشده است ضمن اینکه در بررسی‌های صورت گرفته تحقیقی یافت نشد که متغیرهای آن بر اساس روش علمی دقیق و متقن همانند این پژوهش حاصل شده باشد. ثالثاً، این سنخ از تحقیقات حدود دو دهه پیش و با فارغ شدن از جنگ تحمیلی و مدتی بعد از رواج

۳. البته تحقیق پیش‌رو نیز نوجوانان را دربرمی‌گیرد لیکن اولاً، بخش اندکی از سن نوجوانی و ۱۵ تا ۱۸ سال را شامل می‌شود که البته در تعاریف جدید، این بازه را برای محدوده سن جوانی در نظر می‌گیرند و به نوعی بازه سنی مشترک بین نوجوانی و جوانی است و ثانیاً، عمده نمونه‌های آماری این تحقیق برای بازه سنی بالاتر از ۱۸ سال است (حدود ۷۸ درصد).

مباحث مربوط به تهاجم فرهنگی، شیوع بیشتری داشت ولی با گذشت زمان، رفته‌رفته کم‌رنگ شده و طوری که در سال‌های اخیر به ندرت می‌توان تحقیقی در این خصوص یافت؛ لذا نیاز به شناسایی جدید و به‌روز از موانع و عوامل ارتباط جوانان با مسجد بعد از گذشت حدود دو دهه آنهم با تغییرات اجتماعی زیادی که حاصل شده، امری ارزشمند و بدیع به‌شمار می‌رود مضاف بر اینکه تحقیقات پیشین عمدتاً از نوع میزان‌سنجی ارتباط با مسجد هستند و ورود جامعی به علل و عوامل ارتباط نداشته‌اند.

با این ملاحظه‌ها، شاید بتوان در مقام احصاء پیشینه پژوهش موارد ذیل را ذکر نمود: سازمان تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۷۴ در مطالعه‌ای نظری به بررسی علل کاهش حضور مردم در مساجد پرداخت که مبنای نظری این مطالعه دیدگاه کارکردگرایی است. در این پژوهش از تغییر نیازهای مردم و نداشتن تناسب کارکردهای مسجد با نیازهای فعلی مردم به‌عنوان علل خلوت بودن مساجد در حال حاضر یاد شده است (دربندی، ۱۳۷۴). این سازمان همچنین در سال ۱۳۷۶ در تهران به بررسی مسئله حضور جوانان در مسجد، وضع مساجد موجود از دیدگاه جوانان و نگرش جوانان درباره مسجد پرداخته است. این پژوهش توصیفی، به‌روش پیمایشی و با استفاده از پرسش‌نامه بر روی یک نمونه ۶۵۰ نفری شامل جوانان ۱۵ تا ۲۵ ساله صورت گرفته است. طبق یافته‌های این پژوهش، با افزایش سن و میزان تحصیلات از میزان حضور در مساجد کاسته شده است. بیش از ۴۰ درصد پاسخ‌گویان به مسجد نگرشی منفی دارند و به

۴. در اثبات آنچه ادعا شده قابل ذکر است؛ حسب بررسی و جستجویی که در کتب، مقاله‌ها و طرح‌های پژوهشی سامانه‌های کتابخانه ملی، ایراندک، نورمگز و آدینه‌بوک صورت گرفت، از میان انبوه موارد یافت‌شده صرفاً ۴۱ مورد با روش پژوهش میدانی و در موضوع عوامل مؤثر بر افزایش و کاهش ارتباط با نماز و مسجد تألیف شده‌اند؛ از این میان، اولاً، ۲۵ مورد (بیش از حدود ۶۰ درصد) صرفاً مربوط به علل و عوامل گرایش «نوجوانان» و «دانش‌آموزان دبیرستانی» است و نه «جوانان» در همه گروه‌های سنی آن؛ ثانیاً، ۳۴ مورد (حدود ۸۴ درصد) مربوط به قشر تحصیل‌کرده از جوانان یعنی دانش‌آموزان دبیرستانی و یا دانشجویان است و فراگیری لازم را برای جوانان غیرمحصّل و غیردانشجو ندارد؛ ثالثاً، ۳۵ مورد (حدود ۸۶ درصد) در موضوع عوامل مؤثر بر نماز خواندن و یا رفتن به «نماز» در نمازخانه هستند و صرفاً ۵ مورد به ارتباط داشتن با نهاد «مسجد» پرداخته‌اند؛ رابعاً، ۲۸ مورد (حدود ۶۸ درصد) در دهه ۷۰ و ۸۰ و یکی دو سال اول دهه ۹۰ تألیف شده‌اند و در سال‌های اخیر، کم‌رنگ شده است.

موازات افزایش سطح تحصیلات این نگرش منفی نیز افزایش می‌یابد (سازمان تبلیغات، ۱۳۷۶). عباس کردستانی در پژوهشی دیگر که با عنوان «عوامل مؤثر بر پایین بودن میزان ارتباط جوانان با مساجد در استان کرمان» در سال ۱۳۸۲ بر روی نمونه آماری ۹۰۰ نفری از جوانان ۱۶ تا ۲۵ سال در ده سال شهر این استان انجام داده به نتایج جالب توجهی رسیده است. طبق نتیجه به دست آمده، هرچه دینداری فرد جدیدتر باشد، میزان ارتباط وی با مسجد پایین‌تر خواهد بود؛ البته عکس این نتیجه صادق نیست. همچنین مقاله علمی پژوهشی با عنوان «عوامل و موانع جذب مردم به‌ویژه جوانان و نوجوانان به مسجد» با نمونه آماری ۹۰۰ نفری و تلاش عفت منصوریان در سال ۱۳۸۴ برای همایش بین‌المللی هفته گرامیداشت جهانی مساجد تدوین شده و موانع جذب را به فردی، خانوادگی، اجتماعی و امور مربوط به مساجد دسته‌بندی و در مورد هر یک توضیحاتی را مطرح ساخته است و در پایان تحت عنوان چگونه می‌توان نوجوانان و جوانان را به سوی مسجد هدایت کرد؟ از برنامه‌ریزی، تکریم نوجوانان و جوانان، مسئولیت‌سپاری و تشویق به‌عنوان راه‌هایی برای هدایت نوجوانان و جوانان به سمت مسجد سخن به میان آورده و پیشنهادهایی را مطرح ساخته است. طبق نتیجه به دست آمده، هرچه افراد نگرش موافق‌تری درباره استفاده ابزاری از مسجد داشته باشند، میزان ارتباطشان با مسجد بیشتر خواهد بود و گرایش دینی عرفی نیز از طریق همین متغیر و به صورت غیرمستقیم بر میزان ارتباط با مسجد تأثیری مثبت دارد؛ اما در عوض هرچه دینداری فرد جدیدتر باشد، میزان ارتباط وی با مسجد پایین‌تر خواهد بود؛ البته عکس این نتیجه صادق نیست. یعنی دینداری سنتی فاقد تأثیر معنادار بر میزان ارتباط با مسجد است.

۲. مبانی نظری

نظریه‌های زیادی در تحلیل کنش و رفتار عرضه شده‌اند که عمده‌ترین آنها عبارت‌اند از نظریه‌های:

- ۱- مبادله هومنز^۵ (ن.ک: آزاد ارمکی، ۱۳۸۱، ص. ۲۴۷؛ ریتزر، ۱۳۷۹، ص. ۴۱۴؛ ترنر، ۱۳۸۲، صص. ۳۰۳-۳۰۵).

5. George Casper Homans

- ۲- کنش‌های اجتماعی (ن.ک: همیلتون، ۱۳۷۹، ص. ۱۱۹؛ ادیبی، ۱۳۵۴، ص. ۱۳۱).
- ۳- نظام اجتماعی فرهنگی با رویکرد «اتیک^۶ و امیک^۷» (ن.ک: فکوهی، ۱۳۸۶، صص. ۱۰۳-۱۲۴؛ گیویان، ۱۳۸۶، صص. ۱-۲۷).
- ۴- سلسله مراتب نیازهای «مازلو^۸» (ن.ک: کریمی، ۱۳۸۴، ص. ۱۷۲).
- ۵- عوامل بهداشت روانی و انگیزاننده‌ها (ن.ک: عسکریان، ۱۳۸۳، ص. ۶۵؛ هرسی و بلانچارد، ۱۳۷۵، ج ۱، ص. ۳۳۲).
- ۶- نظریه انگیزشی کار (ن.ک: گریفین و مورهد، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۵).
- ۷- نظریه نیازهای «دیوید مک‌کلند^۹» (ن.ک: رایبیز، ۱۳۸۵).
- ۸- نظریه انتظار از «ویکتور روم^{۱۰}» (ن.ک: آرتور فینچ و دیگران، ۱۳۷۹، ج ۲، ص. ۷۷۹).
- ۹- نظریه تقویت رفتار «برس فردریک اسکینر^{۱۱}» (کاپلان، ۱۳۷۶، ج ۱، ص. ۲۶۴).
در این پژوهش به دلیل تجانس بیشتر نظریه مبادله هومنز با موضوع مدنظر، این نظریه مبنای کار قرار گرفت؛ در واقع باید نظریه‌ای انتخاب می‌شد که در بررسی عوامل و موانع ارتباط با مسجد: اولاً، بیشتر بر «تحلیل» و «تبیین» رفتار توجه داشته باشد تا «توصیف»؛ ثانیاً، شمولیت داشته باشد و ورای رفتار افراد با همدیگر، رفتار فرد با نهادها و گروه‌ها را نیز بتواند تبیین نماید و ثالثاً، توان تحلیل جنبه اجتماعی رفتار و کنش را داشته باشد؛ که این ویژگی‌ها در نظریه مبادله بیش از سایر نظریه‌ها بروز و ظهور یافته بود. در نظریه مبادله، هومنز از سطح مبادله فرد با دیگری فراتر رفته و مسئله نهادها، گروه‌ها و زیرنهادها را هم بررسی کرده است (آزاد ارمکی، ۱۳۸۱، ص. ۲۴۷؛ ریتزر، ۱۳۷۹، ص. ۴۱۴). از طرفی هدف هومنز، تبیین رفتار اجتماعی چندین خصوصیت و نه توصیف آن است؛ وی تلاش دارد تا در نهایت بگوید تبیین رفتار براساس متغیرهای وابسته به تأمل، احساس، عاطفه و فعالیت صورت می‌گیرد (آزاد ارمکی، ۱۳۸۱، ص. ۲۵۰). ایشان برای رفتار اجتماعی چندین خصوصیت را برمی‌شمرد، که عبارت‌اند از:

6. Etic
7. Emic
8. Maslow
9. David McClelland
10. Victor Vroom
11. Burrhus Frederic Skinner

الف) رفتار باید اجتماعی باشد؛ یعنی اینکه وقتی یک شخص در یک موقعیت خاص دست به کنش می‌زند، در مقابل فرد دیگر قرار گرفته باشد؛
 ب) توأم بودن عمل اجتماعی با پاداش یا مجازات فرد دوم؛ عمل اجتماعی با پاداش یا مجازات فرد دوم، نه شخص دیگری که در موقعیت عمل نبوده است، توأم باشد؛
 پ) عمل و رفتار باید واقعی باشد؛ و تنها آنچه که در کتاب، نوشته‌ها و اقوال وجود دارد، ملاک نیست (ریتزر، ۱۳۷۹، ص. ۲۵۱).

هومنز در تبیین رفتار انسان‌ها قضایای عامی را به شرح ذیل مطرح می‌نماید: قضیه موفقیت، قضیه انگیزه، قضیه ارزش، قضیه محرومیت - سیری، قضیه پرخاش (تجاوز) - تأیید (توسلی، ۱۳۷۲، صص. ۴۰۳-۴۰۵). هومنز سعی دارد قضایای نظریه مبادله را در تبیین انواع رفتارهای اجتماعی، اعم از رفتارهای ساده بین دو نفر یا رفتارهای نهادی شده بسیار پیچیده گروهی به‌کار گیرد و از طریق استنتاج منطقی، پدیده‌هایی مانند تأثیر افراد بر یکدیگر، قدرت، احترام، رقابت و هم‌نواپی را تبیین کند (توسلی، ۱۳۷۲، ص. ۴۰۵).

البته نظریه هومنز به مانند سایر نظریه‌ها نواقصی دارد و به نادیده گرفتن هنجارها و ارزش‌هایی که به‌گونه‌ای نمادین به روابط تبادل‌ی شکل می‌بخشند، متهم شده است (ریتزر، ۱۳۷۹، ص. ۴۲۳). نیز پارسونز^{۱۲} می‌گوید که هومنز اصول رفتاری عام موجودها را در مورد انسان به‌کار برده، درحالی‌که این اصول رفتاری نمی‌تواند کیفیت رفتار انسان‌ها را تبیین کند (اسکیدمور، ۱۳۷۲: ۱۰۲). رفتارهای انسان‌ها صرفاً جنبه بر اساس حساب و کتاب سود و هزینه نیستند و عناصر به ظاهر غیرعقلانی و احساسی نیز تأثیر عمده‌ای در کنش‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و غیره دارند؛ که این جنبه از عوامل تأثیرگذار تا حدودی از دید نظریه‌پردازان رویکرد مبادله مورد غفلت قرار گرفته است.^{۱۳}

12. Talcott Parsons

۱۳. اساساً نظریه‌های غربی در حوزه رفتارشناسی، روان‌شناسی رفتاری و یا جامعه‌شناسی رفتاری، تحت جهان‌بینی مادی و با نگاه متفاوتی به انسان و جهان و نیازها و منافع وی عرضه شده‌اند و مثلاً در تحلیل و سنجش رفتار «ارتباط با مسجد» بر اساس نظام فکری «هزینه و سود» در برآورده‌سازی یک «نیاز» مادی دنیوی تعبیر و تفسیر می‌شوند و حال آنکه در جهان‌بینی دینی رفتارها لزوماً برآمده از نیاز مادی و دنیوی نیستند. بخش قابل‌توجهی از رفتارهای انسان در جامعه دینی، خارج از نظریه «نیاز» است و برای نیل به سعادت و یا سود و منفعت غیرمادی است. بخشی از رفتارها برخاسته از فضایل اخلاقی و به اقتضاء و برآمده از سرشت انسانی است،

حسب این انتقادات - که بخشی از آنها نیز درست است - مؤلفه‌های مربوط به عوامل و موانع ارتباط با مسجد، با تلفیقی از نظریه مبادله هومنز و نیز گزاره‌های معتبر دینی و دیدگاه‌های صاحب‌نظران و اندیشمندان اسلامی خصوصاً امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) و مقام معظم رهبری در مورد مسجد شناسایی شدند (ن.ک: آیات متعدد قرآن کریم (۱۱۰) آیه که تفصیل آن قابل ارائه می‌باشد)، کلینی، ۱۳۸۸، ج ۳، ص. ۳۶۸؛ ج ۴، صص. ۲۲۵ و ۲۲۶؛ ج ۵، صص. ۳۱۴ و ۱۲۴؛ ج ۶، ص. ۴۳۹؛ ج ۸، ص. ۱۷۴؛ ابن بابویه، بی‌تا، ج ۱، صص. ۲۳۵ و ۴۷۴، ابن بابویه، ۱۴۰۳، آق، ص. ۱۲۰؛ ۱۳۷۵، ص. ۱۸؛ ۱۳۶۱، ص. ۲۶۶؛ ۱۳۸۵، ج ۱، ص. ۲۴۶؛ نهج‌البلاغه، خطبه‌های ۱۰۸، ۲۰۳، ۲۲۵، قصار ۱۴۷، ۳۱۹؛ معتزلی، ۱۴۰۴، آق، ج ۲۰، ص. ۲۷۲؛ نوری، ۱۴۰۹، آق، ج ۱، ص. ۱۴۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، آق، ج ۲، ص. ۱۰۵؛ ج ۳، ص. ۲۸۱؛ ج ۷۲، ص. ۵۸؛ ج ۱۰۳، ص. ۲۵؛ ابن هشام، ۱۳۸۳، ج ۴، ص. ۸۶۵؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، آق، ص. ۲۴۳؛ بیانات امام (رحمت‌الله‌علیه) و مقام معظم رهبری در مورد مسجد) که شامل چهار مؤلفه اصلی: «مطلوبیت امام جماعت»، «وجود مسجد مجهز و دسترسی به آن»، «فقر فرهنگی و ناآشنایی با معارف دینی» و «مشکلات، آسیب‌ها و ناهنجاری‌های فردی، خانوادگی و اجتماعی» می‌شد؛ سپس مؤلفه‌های مذکور ریزتر شده و «عوامل و موانع» ۱۷ گانه‌ای شناسایی گردیدند. در ادامه، به تدوین «سنجه‌ها» پرداخته شد و ۱۷ «سنجه» مبتنی بر «مؤلفه‌ها» و «عوامل و موانع» و برای سنجش اهداف مدنظر آنها شناسایی و طراحی گردید.^{۱۴}

به‌منظور اعتباربخشی به «مؤلفه‌ها» و «عوامل و موانع» طی چند مرحله آنچه استخراج شده بود در اختیار تعدادی از صاحب‌نظران و خبرگان دانشگاهی و دستگاهی و نیز مدیران و فعالان حوزه مسجد قرار گرفت و پیشنهادها و نظرهای علمی و تجربی آنها

چنانکه می‌فرماید: «خدایا، تو را به جهت ترس از عذابت و طمع در بهشت، عبادت نکردم بلکه تو را شایسته عبادت یافتم و آنگاه به عبادت تو برخاستم» (مجلسی، ۱۴۰۳، آق، ج ۱، ص. ۱۴).

۱۴. لازم به ذکر است آنچه در تدوین سنجه‌ها مدنظر قرار گرفت با تمرکز بر عوامل و موانع درون مسجد بودند و عوامل خارج از مجموعه مسجد، مانند: عوامل اجتماعی و اقتصادی مورد توجه تفصیلی قرار نگرفتند؛ زیرا تحت اختیار مسجد و نهادهای مدیریت‌کننده مسجد نیستند و مسجد کار چندانی در خصوص آنها نمی‌تواند انجام دهد و لذا پرداختن تفصیلی به اینها، طرح را از هدف و صبغه عملیاتی و کاربردی خود که توجه به عوامل درون مسجد و تقویت آنهاست دور می‌ساخت.

اعمال گردید و جرح و تعدیل‌های لازم در «مؤلفه‌ها» و «عوامل و موانع» صورت گرفت. فهرست صاحب‌نظران مورد استفاده و مشخصات آنها مطابق جدول ذیل می‌باشد:

ردیف	نخبگان و خبرگان مورد استفاده در بررسی «مؤلفه‌ها» و «عوامل و موانع»	تعداد
۱	صاحب‌نظر و خبره (پژوهشگر و محقق) در حوزه مسجد	۶ نفر
۲	محقق و پژوهشگر در حوزه دین و فعالیت‌های فرهنگی	۴ نفر
۳	مسئولان حوزه مسجد در سطح مدیر کل و به بالا	۵ نفر
۴	صاحب‌نظر و کارشناس در حوزه مسائل فرهنگی و اجتماعی	۸ نفر
۵	مسئولان و کارشناسان عالی دستگاه‌های فرهنگی	۵ نفر
	مجموع	۲۸ نفر

منبع: (نویسنده)

در بیان فرضیه کلی پژوهش قابل ذکر است که به‌نظر می‌رسد موانع احصاشده در سنجه‌ها، با عدم حضور در مسجد ارتباط دارند و کم‌وزیاد شدن آنها در میزان افزایش یا کاهش ارتباط جوانان غیرمسجدی با مسجد مؤثر است.

۳. روش و ابزار پژوهش

این پژوهش از نوع تحقیق‌های توصیفی - پیمایشی است و از ابزار پرسش‌نامه استفاده شده است. در این پژوهش از روش مقطعی^{۱۵} برای ابزار پرسش‌نامه بهره گرفته شده است.

به این دلیل از ابزار پرسش‌نامه استفاده شده است که از نظر تعداد سؤال‌ها و دامنه آن انعطاف‌پذیری بیشتری نسبت به مصاحبه وجود داشت و از طریق آن با گروه وسیع تری در جامعه تماس گرفته شد و اطلاعات وسیع و قابل اعتمادتری به‌دست آمد.

جامعه آماری پژوهش به‌دلیل محدودیت‌های مالی و زمانی، جوانان ۱۵ الی ۲۹ سال شهر تهران در محدوده مناطق ۲۲گانه هستند. گفتنی است این جامعه آماری اعم از جوانان زن و مرد، دانشگاهی و غیردانشگاهی، متأهل و مجرد، سرباز و شاغل و بیکار، دانش‌آموز و غیردانش‌آموز بوده و همه را شامل می‌شده است.

حسب اقتضاهای این پژوهش و جامعه آماری آن، در این پژوهش از طرح

نمونه‌برداری احتمالی و گونه خوشه‌بندی استفاده شد. برای این کار مناطق ۲۲ گانه تهران در ذیل چند سه خوشه قرار گرفتند، خوشه‌هایی که جوانان در مناطق مختلف هر خوشه، از جهات مختلف، همسان و یا نزدیک بودند؛ لذا از مدل «رده‌بندی مناطق شهر تهران» که در تعداد زیادی از تحقیق‌ها مبنا قرار گرفته بود استفاده شد (ن.ک: رفیعیان و شالی، ۱۳۹۱). حسب این مبنا، مناطق ۱، ۲، ۳، ۵، ۶، ۷ و ۱۱ به‌عنوان خوشه اول، مناطق ۴، ۸، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۶، ۲۱ و ۲۲ خوشه دوم و نیز مناطق ۹، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹ و ۲۰ به‌عنوان خوشه سوم انتخاب شدند.

سپس نوبت آن بود که نمونه‌ها برای ۸ منطقه در نظر گرفته شده اختصاص یابد که در این گام نیز به دلیل تفاوت جمعیت مناطق انتخاب‌شده، سعی بر آن شد تا تناسبی در تعداد نمونه‌های هر منطقه با نسبت جمعیت آن برقرار باشد.

در ادامه، به‌طور تصادفی تعداد مشخص شده از خوشه‌ها را به‌عنوان آزمودنی‌های گروه نمونه انتخاب کرده و اعضای جامعه آماری در هر یک از این خوشه‌ها مورد مطالعه قرار گرفتند.

پرسش‌نامه مجموعاً ۳۱ سؤال داشت که ۲ سؤال باز و ۲۹ سؤال بسته است. ۶ سؤال از سؤال‌های بسته راجع به مشخصات و اطلاعات شخصی پاسخگو است. ۱۷ سؤال از نوع مقیاس چنددرجه‌ای با پنج درجه (خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم، خیلی کم) و ۱ سؤال از نوع تعیین اولویت نسبت به موارد ارائه شده است، همچنین ۵ سؤال از سؤال‌های بسته به وضعیت سنجی برگزاری نماز جماعت در محل زندگی فرد پاسخگو و میزان حضور مردم، جوانان و خود فرد در آن می‌پردازد.

پرسش‌ها همگی به‌صورت مثبت نوشته نشده‌اند بلکه پرسش‌های همراه با واژگان منفی نیز در نظر گرفته شده تا گرایش پاسخ‌دهنده به علامت زدن در یک سمت مقیاس به حداقل برسد.^{۱۶}

برای محافظت پرسش‌نامه در برابر خطاها و بررسی اعتبار و روایی پرسش‌نامه، کل یا بخشی از پرسش‌نامه مورد آزمون مقدماتی قرار گرفت. پیش‌آزمون پرسش‌نامه در دو

۱۶. شایسته است پرسش‌هایی همراه با واژگان منفی نیز در نظر گرفته شود تا گرایش پاسخ‌دهنده به علامت زدن در یک سمت مقیاس به حداقل برسد. یک پرسش‌نامه خوب آمیزه‌ای از پرسش‌های مثبت و منفی را در خود دارد (ن.ک: تک‌زارع، ۱۳۷۹؛ سپه‌پور، بی‌تا؛ برادبرن و سادمن، ۱۳۸۸).

مرحله «پیش‌آزمون غیررسمی» و «پیش‌آزمون رسمی» قرار گرفت. پیش‌آزمون غیررسمی از طریق انجام چند مصاحبه با صاحب‌نظران این حوزه و نیز ارائه پرسش‌نامه به چند نفر از افراد مجرب در امر طراحی پرسش‌نامه در موضوع‌های دینی صورت گرفت و پس از انجام اصلاح‌های لازم، پیش‌آزمون رسمی از طریق ۳۱ پرسش‌نامه به‌صورتی‌که در بالا آمده است، انجام شد؛ البته در این مرحله به دلیل قوت پیش‌آزمون غیررسمی، تغییرات چندانی حاصل نشد و صرفاً یک مورد از گویه‌ها اصلاح شد.

در این پژوهش پس از سنجش اعتبار و روایی ابزار، آزمون مقدماتی با حجم نمونه ۳۱ جوان ۱۵ تا ۲۹ ساله که به‌صورت تصادفی از همان جامعه آماری انتخاب شده بود صورت گرفت و برای محاسبه میزان پایایی ابزار اندازه‌گیری از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. نتایج حاصل به‌صورت زیر است:

۱- ضریب آلفای متغیرهای تأثیرگذار در کاهش ارتباط جوانان با مسجد از نظر جوانان غیرمسجدی: برای این منظور از متغیرهای ۱۴ گانه آزمون آلفا گرفته شده است که نتایج آن به‌صورت زیر می‌باشد:

جدول (۱): ضریب آلفای متغیرهای تأثیرگذار در کاهش ارتباط جوانان با مسجد از نظر جوانان غیرمسجدی

تعداد گویه‌ها	آلفای کرونباخ
۱۴	۰,۷۱۶

منبع: (نویسنده)

از آنجاکه مقدار آلفای کرونباخ از ۰,۷ بیشتر است می‌توان گفت که گویه‌ها به مقدار زیادی توانسته‌اند موضوع مورد نظر را بسنجند.

شاخص کاهش ارتباط جوانان با مسجد از نظر جوانان غیرمسجدی از ۱۴ معرف یا گویه به شرح جدول زیر ساخته شده است. حداقل نمره این شاخص ۰ و حداکثر نمره آن ۷۰ است. حداقل نمره نشانگر کمترین میزان تأثیر (و به عبارتی، بی‌تأثیری آن) گویه در کاهش ارتباط جوانان با مسجد است.

جدول (۲): گویه‌های کاهش ارتباط جوانان با مسجد از نظر جوانان غیرمسجدی

سطح سنجش	گویه‌های شاخص کاهش حضور جوانان در مسجد از نظر جوانان غیرمسجدی
رتبه‌ای	۱- فقدان و یا کمبود مساجد در برخی نقاط شهر یا محدودیت زمانی در باز بودن آنها
رتبه‌ای	۲- وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به لحاظ اخلاقی و رفتاری)
رتبه‌ای	۳- حضور اندک و یا بی‌اثر (فاقد فعالیت) امامان جماعت در مسجد
رتبه‌ای	۴- رفتار خشک و یا غیرصمیمانه امام جماعت و نمازگزاران با جوانان
رتبه‌ای	۵- ضعف مدیریتی مسجد در برگزاری برنامه‌های جذاب و جوان‌پسند
رتبه‌ای	۶- استفاده نادرست از مساجد در مسائل سیاسی و مواجهه ناصحیح با عقاید مخالفان
رتبه‌ای	۷- فقدان و یا کمبود برنامه‌های تبلیغی و ترویجی جذاب به منظور آشنا ساختن جوانان با مسجد
رتبه‌ای	۸- ناآشنایی با فلسفه و اسرار نماز و نمازجماعت و فواید آن
رتبه‌ای	۹- ضعف مبانی اعتقادی و وجود شبهات دینی پاسخ داده نشده در ذهن جوان
رتبه‌ای	۱۰- عادت نداشتن به نماز جماعت و نرفتن به مسجد از دوره کودکی
رتبه‌ای	۱۱- این ذهنیت اجتماعی که مسجد حرفی برای جوانان امروز ندارد
رتبه‌ای	۱۲- وجود آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اخلاقی در بین جوانان
رتبه‌ای	۱۳- پرمشغله بودن و وقت نداشتن جوان
رتبه‌ای	۱۴- نارضایتی جوان از نظام دینی به دلیل ضعف عملکرد برخی مسئولان و متولیان دینی

منبع: (نویسنده)

۲- ضریب آلفای متغیرهای تأثیرگذار در افزایش ارتباط جوانان با مسجد از نظر جوانان غیرمسجدی: برای این منظور از متغیرهای ۳گانه آزمون آلفا گرفته شده است که نتایج آن به صورت زیر می‌باشد:

جدول (۳): ضریب آلفای متغیرهای تأثیرگذار در افزایش ارتباط جوانان با مسجد از نظر

جوانان غیرمسجدی

تعداد گویه‌ها	آلفای کرونباخ
۳	۰,۸۳۷

منبع: (نویسنده)

از آنجاکه مقدار آلفای کرومباخ از ۰,۷ بیشتر است می توان گفت که گویه‌ها به مقدار زیادی توانسته‌اند موضوع مورد نظر را بسنجند. شاخص افزایش ارتباط جوانان با مسجد از نظر جوانان غیرمسجدی از ۳ معرف یا گویه به شرح جدول زیر ساخته شده است. حداقل نمره این شاخص ۰ و حداکثر نمره آن ۱۵ است. حداقل نمره نشانگر کمترین میزان تأثیر (و به عبارتی، بی تأثیری آن) گویه در افزایش ارتباط جوانان با مسجد است.

جدول (۴): گویه‌های افزایش ارتباط جوانان با مسجد از نظر جوانان غیرمسجدی

گویه‌های شاخص کاهش حضور جوانان در مسجد از نظر جوانان غیرمسجدی	سطح سنجش
۱- پاسخ مناسب و علمی به سؤال‌های جوانان در امور مذهبی و اجتماعی	رتبه‌ای
۲- ارائه خدمات مشاوره‌ای برای جوانان در خصوص مشکلات خانوادگی و فردی توسط مسجد	رتبه‌ای
۳- ارتباط‌گیری امام جماعت و مسئولان مسجد با جوانان موفق و فعال و نیز جوانان بیمار و حادثه‌دیده محل	رتبه‌ای

منبع: (نویسنده)

۴. یافته‌های پژوهش

از مجموع ۴۸۹ جوان تهرانی غیرمسجدی مورد مطالعه، جنسیت حدود ۴۹,۲ درصد از آنها زن و ۵۰,۸ درصد مرد می‌باشد. سن حدود ۲۲,۰ درصد در بازه ۱۵ تا ۱۹ سال، ۳۹,۲ درصد در بازه ۲۰ تا ۲۴ سال و ۳۸,۸ درصد ۲۵ تا ۲۹ سال می‌باشد. حدود ۳۶,۹ درصد از افراد، متأهل و ۶۳,۱ درصد از آنها مجرد می‌باشد. به‌لحاظ تحصیلات، حدود ۰,۵ درصد از افراد بی‌سواد، ۵,۶ درصد سیکل، ۳۹,۳ درصد دیپلم، ۴۲,۹ درصد کاردانی و کارشناسی، ۱۰,۳ درصد کارشناسی ارشد، ۰,۹ درصد دکترا و ۰,۵ درصد حوزوی می‌باشد. شغل حدود ۹,۳ درصد دانش‌آموز، ۳۵,۲ درصد دانشجو، ۱۰,۹ درصد خانه‌دار (زنان)، ۱۲,۳ درصد کارمند بخش خصوصی، ۱۰,۴ درصد کارمند دولتی، ۱۶,۲ درصد شغل آزاد و ۵,۷ درصد بیکار (فاقد شغل) است.

از مجموع ۴۸۹ فرد غیرمسجدی مورد مطالعه، حدود ۳۳,۸ درصد آنها در خوشه اول، ۳۳,۳ درصد در خوشه دوم و ۳۲,۹ درصد در خوشه سوم قرار دارند. همچنین حدود ۱۶,۹ درصد آنها هر ماه یکبار و ۱۴,۱ درصد سالی چند بار در نماز جماعت شرکت می‌کنند و ۶۹,۰ درصد در نماز جماعت اصلاً شرکت نمی‌کنند. حسب آنچه از وضعیت پاسخگویان توصیف شد، جداول تحلیلی از میزان تأثیر هر کدام از موانع، در کاهش ارتباط جوانان با مسجد از نظر پاسخگویان «غیرمسجدی» به شرح ذیل می‌باشد:

جدول (۵): میزان درصد تأثیر موانع مختلف در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، از نظر کل پاسخگویان

نارضایتی جوانان از نظام دینی، بدلیل ضعف عملکرد برخی مسئولان و متولیان دینی	۳۱,۳
پرمشغله بودن و وقت نداشتن جوانان	۲۵,۸
وجود آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اخلاقی در بین جوانان	۲۶,۲
این ذهنیت اجتماعی که مسجد حرفی برای جوانان امروز ندارد	۲۰,۹
عادت نداشتن به نماز جماعت و نرفتن به مسجد از دوره کودکی	۲۶,۲
ضعف مسانی اعتقادی و وجود شبهه‌های دینی پاسخ داده نشده در ذهن جوانان	۲۷,۴
ناآشنایی با فلسفه و اسرار نماز و نماز جماعت و فواید آن	۲۸,۴
نقدان و یا کمبود برنامه‌های تبلیغی و ترویجی، جذاب به‌منظور آشنا ساختن جوانان با مسجد	۲۵,۲
استفاده نادرست از مساجد در مسائل سیاسی و مواجهه ناصحیح با عقاید مخالفان	۲۴,۷
ضعف مدیریتی مسجد در برگزاری برنامه‌های جذاب و جوان‌پسند	۲۵,۴
رفتار خشک و یا غیرصمیمانه‌ی امام جماعت و نمازگزاران با جوانان	۳۲,۹
حضور اندک و یا بی‌اثر (فاقد فعالیت) امامان جماعت در مسجد	۲۹,۷
وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به‌لحاظ اخلاقی و رفتاری)	۲۸,۶
نقدان و یا کمبود مسجد در برخی نقاط شهر یا محدودیت زمانی در باز بودن آنها	۳۲,۵
	خیلی زیاد
	زیاد
	متوسط
	مجموع
	۲۴,۹
	۲۰
	۲۶,۲
	۲۶,۲
	۳۴,۸
	۲۴,۵
	۲۴,۱
	۲۳,۱
	۳۲,۳
	۱۹
	۲۶,۴
	۱۹,۲
	۳۱,۳
	۲۸,۴
	۲۰,۲
	۳۱,۵
	۲۲,۵
	۲۷,۴
	۲۰,۹
	۱۸,۴
	۷۹,۴
	۷۹,۴
	۲۸,۶
	۸۲,۲
	۷۲,۳
	۸۲,۹
	۷۹,۹
	۸۴,۴
	۷۹,۴
	۶۸,۱
	۸۵,۵

منبع: (نویسنده)

حدود ۳۲,۵ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۲۶ درصد در حد «زیاد»، ۱۸,۴ درصد در حد «متوسط»، ۱۴,۱ درصد در حد «کم» و ۵,۹ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «فقدان و یا کمبود مساجد در برخی نقاط شهر یا محدودیت زمانی در باز بودن آنها» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند.

حدود ۲۸,۶ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۳۵,۲ درصد در حد «زیاد»، ۲۴,۵ درصد در حد «متوسط»، ۶,۵ درصد در حد «کم» و ۱,۴ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به‌لحاظ اخلاقی و رفتاری)» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند. از نظر ۰,۲ درصد نیز کلاً بی‌تأثیر است.

حدود ۲۹,۷ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۲۲,۵ درصد در حد «زیاد»، ۲۷,۴ درصد در حد «متوسط»، ۱۲,۷ درصد در حد «کم» و ۳,۹ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «حضور اندک و یا بی‌اثر (فاقد فعالیت) امامان جماعت در مسجد» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند. از نظر ۰,۴ درصد نیز کلاً بی‌تأثیر است.

حدود ۳۲,۹ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۳۱,۵ درصد در حد «زیاد»، ۲۰,۹ درصد در حد «متوسط»، ۶,۷ درصد در حد «کم» و ۴,۱ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «رفتار خشک و یا غیرصمیمانه امام جماعت و نمازگزاران با جوانان» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند. از نظر ۰,۲ درصد نیز کلاً بی‌تأثیر است.

حدود ۲۵,۴ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۳۶,۶ درصد در حد «زیاد»، ۲۰,۲ درصد در حد «متوسط»، ۹,۲ درصد در حد «کم» و ۴,۳ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «ضعف مدیریتی مسجد در برگزاری برنامه‌های جذاب و جوان‌پسند» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند. از نظر ۰,۴ درصد نیز کلاً بی‌تأثیر است.

حدود ۲۴,۷ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۱۹,۲ درصد در حد «زیاد»، ۲۸,۴ درصد در حد «متوسط»، ۱۶,۶ درصد در حد «کم» و ۶,۷ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «استفاده نادرست از مساجد در مسائل سیاسی و مواجهه

ناصریح با عقاید مخالفان» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند. از نظر ۰,۲ درصد نیز کلاً بی‌تأثیر است.

حدود ۲۵,۲ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۳۱,۳ درصد در حد «زیاد»، ۲۶,۴ درصد در حد «متوسط»، ۷,۴ درصد در حد «کم» و ۶,۱ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «فقدان و یا کمبود برنامه‌های تبلیغی و ترویجی جذاب به‌منظور آشنا ساختن جوانان با مسجد» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند. از نظر ۰,۲ درصد نیز کلاً بی‌تأثیر است.

حدود ۲۸,۴ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۳۲,۵ درصد در حد «زیاد»، ۱۹ درصد در حد «متوسط»، ۱۱ درصد در حد «کم» و ۵,۷ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «ناآشنایی با فلسفه و اسرار نماز و نمازجماعت و فواید آن» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند.

حدود ۲۷,۴ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۳۲,۳ درصد در حد «زیاد»، ۲۴,۷ درصد در حد «متوسط»، ۷,۴ درصد در حد «کم» و ۴,۳ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «ضعف مبانی اعتقادی و وجود شبهه‌های دینی پاسخ داده نشده در ذهن جوان» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند.

حدود ۲۶,۲ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۲۳,۱ درصد در حد «زیاد»، ۳۰,۱ درصد در حد «متوسط»، ۱۰,۶ درصد در حد «کم» و ۶,۷ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «عادت نداشتن به نماز جماعت و نرفتن به مسجد از دوره کودکی» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند.

حدود ۲۰,۹ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۲۳,۱ درصد در حد «زیاد»، ۲۴,۱ درصد در حد «متوسط»، ۱۸,۴ درصد در حد «کم» و ۹ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «این ذهنیت اجتماعی که مسجد حرفی برای جوانان امروز ندارد» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند. از نظر ۰,۲ درصد نیز کلاً بی‌تأثیر است.

حدود ۲۶,۲ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۳۴,۸ درصد در حد «زیاد»، ۲۴,۵ درصد در حد «متوسط»، ۸,۴ درصد در حد «کم» و ۲,۱ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «وجود آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اخلاقی در بین جوانان» را در

کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند.

حدود ۲۵,۸ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۳۱,۱ درصد در حد «زیاد»، ۲۲,۵ درصد در حد «متوسط»، ۱۰ درصد در حد «کم» و ۶,۵ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «پرمشغله بودن و وقت نداشتن جوان» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند.

حدود ۳۱,۳ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۲۴,۹ درصد در حد «زیاد»، ۲۰ درصد در حد «متوسط»، ۱۲,۵ درصد در حد «کم» و ۷,۸ درصد در حد «خیلی کم»، وجود مانع «نارضایتی جوان از نظام دینی به دلیل ضعف عملکرد برخی مسئولان و متولیان دینی» را در کاهش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند.

جدول (۶): میزان درصد تأثیر عوامل مختلف در افزایش ارتباط جوانان با مسجد،

از نظر کل پاسخگویان

پاسخ مناسب و علمی به سؤال‌های جوانان در امور مذهبی و اجتماعی	ارائه خدمات مشاوره‌ای برای جوانان در خصوص مشکلات خانوادگی و فردی توسط مسجد	ارتباط‌گیری امام جماعت و مسئولان مسجد با جوانان موفق و فعال و نیز جوانان بیمار و حادثه‌دیده محل	
۳۱,۷	۲۸,۴	۳۸	خیلی زیاد
۴۱,۳	۳۳,۹	۲۵,۴	زیاد
۱۵,۳	۲۴,۹	۱۹	متوسط
۸۸,۳	۸۷,۲	۸۲,۴	مجموع

منبع: (نویسنده)

حدود ۳۱,۷ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۴۱,۳ درصد در حد «زیاد»، ۱۵,۳ درصد در حد «متوسط»، ۶,۱ درصد در حد «کم» و ۱ درصد در حد «خیلی کم»، وجود عامل «پاسخ مناسب و علمی به سؤال‌های جوانان در امور مذهبی و اجتماعی» را در افزایش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند. از نظر ۰,۲ درصد نیز کلاً بی‌تأثیر است.

حدود ۲۸,۴ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۳۳,۹ درصد در حد «زیاد»، ۲۴,۹ درصد در حد «متوسط»، ۵,۹ درصد در حد «کم» و ۲,۵ درصد در حد

«خیلی کم»، وجود عامل «ارائه خدمات مشاوره‌ای برای جوانان در خصوص مشکلات خانوادگی و فردی توسط مسجد» را در افزایش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند. از نظر ۰,۲ درصد نیز کلاً بی تأثیر است.

حدود ۳۸ درصد افراد غیرمسجدی در حد «خیلی زیاد»، ۲۵,۴ درصد در حد «زیاد»، ۱۹ درصد در حد «متوسط»، ۱۰,۸ درصد در حد «کم» و ۲,۷ درصد در حد «خیلی کم»، وجود عامل «ارتباط‌گیری امام جماعت و مسئولان مسجد با جوانان موفق و فعال و نیز جوانان بیمار و حادثه» را در افزایش ارتباط جوانان با مسجد، تأثیرگذار دانسته‌اند.

جدول (۲): فراوانی و درصد اولین مانع اولویت‌دار در کاهش ارتباط جوانان با مسجد

انتخاب به‌عنوان اولویت اول		عوامل
درصد	فراوانی	
۷,۶	۳۷	۱. فقدان و یا کمبود مساجد در برخی نقاط شهر یا محدودیت زمانی در باز بودن آنها
۸,۸	۴۳	۲. وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به‌لحاظ اخلاقی و رفتاری)
۵,۷	۲۸	۳. حضور اندک و یا بی‌اثر (فاقد فعالیت) امامان جماعت در مسجد
۱۱	۵۴	۴. رفتار خشک و یا غیرصمیمانه امام جماعت و نمازگزاران با جوانان
۵,۳	۲۶	۵. ضعف مدیریتی مسجد در برگزاری برنامه‌های جذاب و جوان‌پسند
۲,۹	۱۴	۶. استفاده نادرست از مساجد در مسائل سیاسی و مواجهه ناصحیح با عقاید مخالفان
۳,۷	۱۸	۷. فقدان و یا کمبود برنامه‌های تبلیغی و ترویجی جذاب به‌منظور آشنا ساختن جوانان با مسجد
۴,۷	۲۳	۸. ناآشنایی با فلسفه و اسرار نماز و نماز جماعت و فواید آن
۵,۱	۲۵	۹. ضعف مبانی اعتقادی و وجود شبهه‌های دینی پاسخ داده‌نشده در ذهن جوان
۶,۱	۳۰	۱۰. عادت نداشتن به نماز جماعت و نرفتن به مسجد از دوره کودکی
۴,۵	۲۲	۱۱. این ذهنیت اجتماعی که مسجد حرفی برای جوانان امروز ندارد
۵,۹	۲۹	۱۲. وجود آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اخلاقی در بین جوانان
۸,۸	۴۳	۱۳. پرمشغله بودن و وقت نداشتن جوان
۱۱,۹	۵۸	۱۴. نارضایتی جوان از نظام دینی به‌دلیل ضعف عملکرد برخی مسئولان و متولیان دینی
۹۲,۴	۴۵۲	کل

منبع: (نویسنده)

موانع: در این سؤال از پاسخگویان خواسته شده است تا با نگاه به همه موانع و مقایسه همه موانع با همدیگر، سه مانع را که نسبت به بقیه موانع اولویتدار هستند به ترتیب اولویت انتخاب کنند که حسب آن، «نارضایتی جوانان از نظام دینی به دلیل ضعف عملکرد برخی مسئولان و متولیان دینی» توسط «۱۱,۹» درصد پاسخگویان، «رفتار خشک و یا غیرصمیمانه امام جماعت و نمازگزاران با جوانان» توسط «۱۱» درصد پاسخگویان و دو گزینه: «وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به لحاظ اخلاقی و رفتاری)» و «پرمشغله بودن و وقت نداشتن جوان» مشترکاً با «۸,۸» درصد نظرات پاسخگویان، بیش از سایر موانع، توسط پاسخگویان به عنوان مانع اولویتدار اول از حیث اثرگذاری بر کاهش ارتباط جوانان با مسجد، انتخاب شده‌اند.

جدول (۸): رتبه‌بندی فریدمن از موانع مؤثر در کاهش ارتباط جوانان با مسجد

رتبه	موانع مؤثر در کاهش ارتباط جوانان با مسجد	میانگین رتبه
اول	رفتار خشک و یا غیرصمیمانه‌ی امام جماعت و نمازگزاران با جوانان	۶,۷۸
دوم	وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به‌لحاظ اخلاقی و رفتاری)	۶,۸۹
سوم	وجود آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اخلاقی در بین جوانان	۷,۱۰
چهارم	ضعف مبانی اعتقادی و وجود شبهه‌های دینی پاسخ داده‌نشده در ذهن جوان	۷,۱۸
پنجم	ضعف مدیریتی مسجد در برگزاری برنامه‌های جذاب و جوان‌پسند	۷,۲۴
ششم	ناآشنایی با فلسفه و اسرار نماز و نماز جماعت و فواید آن	۷,۲۶
هفتم	فقدان و یا کمبود برنامه‌های تبلیغی و ترویجی جذاب به‌منظور آشنا ساختن جوانان با مسجد	۷,۴۱
هشتم	فقدان و یا کمبود مساجد در برخی نقاط شهر یا محدودیت زمانی در باز بودن آنها	۷,۴۲
نهم	نارضایتی جوانان از نظام دینی به دلیل ضعف عملکرد برخی مسئولان و متولیان دینی	۷,۵۰
دهم	پرمشغله بودن و وقت نداشتن جوان	۷,۵۷
یازدهم	حضور اندک و یا بی‌اثر (فاقد فعالیت) امامان جماعت در مسجد	۷,۶۴
دوازدهم	عادت نداشتن به نماز جماعت و نرفتن به مسجد از دوره کودکی	۷,۸۹
سیزدهم	استفاده نادرست از مساجد در مسائل سیاسی و مواجهه ناصحیح با عقاید مخالفان	۸,۴۰
چهاردهم	این ذهنیت اجتماعی که مسجد حرفی برای جوانان امروز ندارد	۸,۷۳

منبع: (نویسنده)

آزمون فریدمن

۴۵۱	تعداد
۱۱۳,۷۲۱	آماره آزمون خی‌دو
۱۳	درجه آزادی
۰,۰۰۰۱	سطح معنی‌داری

به منظور اولویت‌بندی موانع مؤثر در کاهش حضور جوانان در مسجد از آزمون فریدمن استفاده شد که با توجه به مقدار آماره خی‌دو آزمون فریدمن ۱۱۳,۷۲۱ با ۱۲ درجه آزادی و سطح معنی‌داری ۰,۰۰۰۱ و مقایسه این سطح معنی‌داری با ۰,۰۵ مشاهده می‌شود میانگین رتبه پاسخ به موانع مؤثر در کاهش حضور جوانان در مسجد، با هم برابر نیست؛ لذا با مشاهده جدول میانگین رتبه‌ها چنین استنباط می‌شود که:

«رفتار خشک و یا غیرصمیمانه امام جماعت و نمازگزاران با جوانان» با میانگین رتبه ۶,۷۸ رتبه اول، «وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به لحاظ اخلاقی و رفتاری)» با میانگین رتبه ۶,۸۹ رتبه دوم و «وجود آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اخلاقی در بین جوانان» با میانگین رتبه ۷,۱۰ رتبه سوم را بر حسب پاسخ‌های پاسخگویان غیرمسجدی از میان ۱۴ مانع به خود اختصاص داده‌اند (بالاترین رتبه‌ها).

همچنین «عادت نداشتن به نماز جماعت و نرفتن به مسجد از دوره کودکی» با میانگین رتبه ۷,۸۹ رتبه دوازدهم، «استفاده نادرست از مساجد در مسائل سیاسی و مواجهه ناصحیح با عقاید مخالفان» با میانگین رتبه ۸,۴۰ رتبه سیزدهم و «این ذهنیت اجتماعی که مسجد حرفی برای جوانان امروز ندارد» با میانگین رتبه ۸,۷۳ رتبه چهاردهم را بر حسب پاسخ‌های پاسخگویان غیرمسجدی از میان ۱۴ مانع به خود اختصاص داده‌اند (پایین‌ترین رتبه‌ها).

قابل ذکر است؛ علت تفسیر اعداد پائین به رتبه‌های اولویت‌دار و اعداد بیشتر به عدم اولویت‌ها، از آن‌روست که در جداول لیکرت این تحقیق، شماره‌گذاری‌ها از کمتر به بیشتر در خلاف جهت بار معنایی گزینه‌ها بوده است بدین صورت که گزینه «خیلی زیاد»، شماره ۱، «زیاد»، شماره ۲، «متوسط»، شماره ۳، «کم»، شماره ۴ و «خیلی کم»، با شماره ۵، عددگذاری شده بودند لذا در خروجی جدول فریدمن نیز، رتبه‌های پایین، نشانگر

اولویت‌ها هستند و هرچه رتبه یک گزینه از بقیه گزینه‌ها پایین‌تر و کمتر باشد به مفهوم اولویت‌دارتر بودن آن است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش فرضیه‌های ذکر شده چنانکه احتمال می‌رفت به اثبات رسیدند؛ توضیح آنکه تأثیر هرکدام از موانع و عوامل افزایش یا کاهش ارتباط جوانان با مسجد، با جمع زدن گزینه‌های خیلی زیاد، زیاد و متوسط، بالاتر از ۵۰ درصد هستند و اکثریت بیش از ۵۰ درصدی و غالب پاسخگویان، همه موانع را مؤثر در کاهش و همه عوامل را مؤثر در افزایش ارتباط جوانان با مسجد ارزیابی نموده‌اند و این چیزی نیست جز اثبات فرضیه؛ زیرا گویه‌های پرسش‌نامه که همان عوامل و موانع بودند برآمده از شاخص‌ها و آنها نیز مستخرج از مؤلفه‌ها هستند و از طرفی فرضیه پژوهش نیز برگردان مؤلفه‌های مبنای نظری پژوهش و مستخرج از آنها هستند.

از نظر پاسخگویان غیرمسجدی، موانع «نارضایتی جوان از نظام دینی به دلیل ضعف عملکرد برخی مسئولان و متولیان دینی»، «رفتار خشک و یا غیرصمیمانه امام جماعت و نمازگزاران با جوانان» و دو عامل «وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به لحاظ اخلاقی و رفتاری)» و «وجود آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اخلاقی در بین جوانان» مشترکاً بالاترین رتبه‌ها را در تأثیرگذاری بر عدم حضور جوانان در مسجد به خود اختصاص داده‌اند (به ترتیب). همچنین «استفاده نادرست از مساجد در مسائل سیاسی و مواجهه ناصحیح با عقاید مخالفان»، «فقدان و یا کمبود برنامه‌های تبلیغی و ترویجی جذاب به منظور آشنا ساختن جوانان با مسجد» و «این ذهنیت اجتماعی که مسجد حرفی برای جوانان امروز ندارد» پایین‌ترین رتبه را در تأثیرگذاری بر عدم حضور جوانان در مسجد به خود اختصاص داده‌اند.

از نظر پاسخگویان غیرمسجدی زن «وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به لحاظ اخلاقی و رفتاری)» و از نظر پاسخگویان غیرمسجدی مرد، «رفتار خشک و یا غیرصمیمانه امام جماعت و نمازگزاران با جوانان» بالاترین رتبه را در تأثیرگذاری بر عدم حضور جوانان در مسجد به خود اختصاص داده است.

از نظر پاسخگویان غیرمسجدی متأهل، «رفتار خشک و یا غیرصمیمانه امام جماعت

و نمازگزاران با جوانان» و از نظر پاسخگویان غیرمسجدی مجرد، «وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به لحاظ اخلاقی و رفتاری)»، بالاترین رتبه را در تأثیرگذاری بر عدم حضور جوانان در مسجد به خود اختصاص داده است.

از نظر پاسخگویان غیرمسجدی با شغل دانش‌آموز، «وجود آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اخلاقی در بین جوانان» و از نظر پاسخگویان غیرمسجدی با شغل دانشجو، «وجود امامان جماعت غیرجذاب برای جوانان (به لحاظ اخلاقی و رفتاری)» و از نظر پاسخگویان غیرمسجدی با شغل کارمند بخش خصوصی «پرمشغله بودن و وقت نداشتن جوان» و از نظر پاسخگویان غیرمسجدی با شغل آزاد «رفتار خشک و یا غیرصمیمانه امام جماعت و نمازگزاران با جوانان»، بالاترین رتبه را در تأثیرگذاری بر عدم حضور جوانان در مسجد به خود اختصاص داده‌اند.

از نظر پاسخگویان غیرمسجدی، عامل «پاسخ مناسب و علمی به سؤالات جوانان در امور مذهبی و اجتماعی» تأثیر بیشتری در مقایسه با دو عامل «ارائه خدمات مشاوره‌ای برای جوانان در خصوص مشکلات خانوادگی و فردی توسط مسجد» و «ارتباط‌گیری امام جماعت و مسئولان مسجد با جوانان موفق و فعال و نیز جوانان بیمار و حادثه» در افزایش ارتباط جوانان غیرمسجدی با مسجد دارد.

همچنین یافته‌های این پژوهش با یافته‌های پژوهش‌هایی که در این حوزه صورت گرفته‌اند - در بخش پیشینه مورد اشاره قرار گرفتند - مطابقت دارد. این پژوهش یافته‌های سازمان تبلیغات اسلامی از تأثیر تناسب نداشتن کارکردهای مسجد با نیازهای فعلی مردم به عنوان علل خلوت بودن مساجد (دربندی، ۱۳۷۴) و نیز نتایج پژوهش «عوامل و موانع جذب مردم به‌ویژه جوانان و نوجوانان به مسجد» (منصوریان، ۱۳۸۴) در خصوص تأثیر برنامه‌های فعالیتی، تکریم نوجوانان و جوانان، مسئولیت‌سپاری و تشویق، در افزایش ارتباط جوانان با مسجد را تأیید می‌کند.

کتابنامه

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

آرتور فینچ، جیمز و دیگران (۱۳۷۹). مدیریت. سازماندهی. رهبری. کنترل. ترجمه علی پارسائیان و سیدمحمد اعرابی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۱). نظریه‌های جامعه‌شناسی. تهران: سروش.
ابن ابی الحدید معتزلی (۱۳۶۳). شرح نهج البلاغه. به تحقیق ابراهیم، محمد ابوالفضل (محقق). قم: انتشارات مکتبه آیت‌الله المرعشی النجفی.

ابن ابی الحدید معتزلی (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. قم: انتشارات آیت‌الله مرعشی نجفی.
ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۱). معانی الاخبار. قم: انتشارات اسلامی.
ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۵ق). ثواب الاعمال. نجف: مکتبه الحیدریه.
ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵ق). علل الشرایع. نجف: مکتبه الحیدریه.
ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۳ق). خصال. تصحیح و تعلیق علی اکبر الغفاری، قم: مرکز انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۷ق). امالی. تهران: مؤسسه البعثة.

ابن بابویه، محمد بن علی (بی‌تا). من لا یحضره الفقیه. تصحیح و تعلیق علی اکبر الغفاری. قم: مرکز انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). تحف العقول. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
ابن هشام، عبدالملک (۱۳۸۳ق). سیره النبویه (زندگانی حضرت محمد (ص)). قاهره: مطبعة المدنی.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۷). الخصال. ترجمه محمدباقر کمره‌ای، تهران: انتشارات کتابچی.

ادیبی، حسین (۱۳۵۴). جامعه‌شناسی طبقات اجتماعی. تهران: دانشکده علوم اجتماعی و تعاون.

اسکیدمور. ویلیام (۱۳۷۲). تفکر نظری در جامعه‌شناسی. تهران: انتشارات سفیر.
برادبرن، نورمن. ام و سادمن، سیمور (۱۳۸۸). روش‌های طراحی پرسش‌نامه. ترجمه

عبدالباقی روشنی. تهران: کارا پیام.

پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات (۱۳۷۹، ۱۳۸۲ و ۱۳۹۴). *موج اول تا سوم پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات.

ترنر، جان‌اتان اچ. (۱۳۸۲). *ساخت نظریه جامعه‌شناختی*. ترجمه عبدالعلی لهسایی‌زاده. شیراز: نوید شیراز.

تک‌زارع، نسرین و تک‌زارع، علیرضا (۱۳۷۹). *تدوین پرسش‌نامه طرح تحقیقاتی*. تهران: مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی راستان.

توسلی. غلامعباس (۱۳۷۲). *نظریه‌های جامعه‌شناسی*. تهران: سمت.

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۶۷/۳-۱۳۹۹/۱۰). *بیانات و پیام‌ها به مناسبت‌های مختلف*. پورتال رسمی دفتر مقام معظم رهبری: <https://www.leader.ir/fa/archive?topic=speech>

خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۵). *صحیفه نور*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه).

دربندی، علیرضا (۱۳۷۴). *تبیین جامعه‌شناختی علل کاهش حضور مردم در مساجد*. تهران: دفتر پژوهش‌های اجتماعی سازمان تبلیغات.

رابینز، استیفن پی. (۱۳۸۵). *مبانی رفتار سازمانی*. ترجمه علی پارسائیان و محمد اعرابی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

رفیعیان، مجتبی و شالی، محمد (۱۳۹۱). *تحلیل فضایی سطح توسعه‌یافتگی تهران به تفکیک مناطق شهری*. *برنامه‌ریزی و آمایش فضا*، ۱۶(۴): ۲۵-۴۸.

ریتزر، جورج (۱۳۷۹). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.

سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۷۶). *وضعیت و مسائل حضور جوانان در مسجد*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۹۵). *پیمایش ملی دینداری ایرانیان و رفتارهای فرهنگی ایرانیان*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

سازمان ملی جوانان (۱۳۸۴). *تعریف جوان و جوانی*. مصوبات جلسه ۲۳ شورای عالی جوانان.

- سپه‌پور، افسانه (بی‌تا). *راهنمای تهیه پرسش‌نامه*. تهران: مؤسسه تحقیقات و مطالعات تربیتی دانشگاه تربیت معلم.
- عسکریان، مصطفی (۱۳۸۳). *روابط انسانی و رفتار سازمانی*. تهران: امیرکبیر.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۶ش). نگاهی به رویکرد تفسیری کلیفورد گیرتز با تأکید بر تفسیر او از پدیده دینی. *نامه علوم اجتماعی*، ۳۱(۱)، ۱۰۳-۱۲۴.
- کاپلان، هارولد (۱۳۷۶). *خلاصه روان‌پزشکی علوم رفتاری*. ترجمه نصرت‌اله پورافکاری، تهران: شهر آب.
- کردستانی، عباس (۱۳۸۲). *عوامل مؤثر بر پایین بودن میزان ارتباط جوانان با مساجد در استان کرمان*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- کریمی، یوسف (۱۳۸۴). *روانشناسی شخصیت*. تهران: نشر پیام نور.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸ق). *کافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گریفین، گرگوری و گریفین، مورهد (۱۳۸۳). *رفتار سازمانی*. ترجمه سید مهدی الوانی و غلامرضا معمارزاده، تهران: مروارید.
- گودرزی، محسن (۱۳۸۳). *موج سوم پیمایش ملی گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی ایرانیان*. تهران: دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی.
- گیویان، عبدالله (۱۳۸۶). کلیفورد گیرتز و دیدگاه تفسیری او در باب دین و فرهنگ. *فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال سوم، ۱۰(۱)، ۱-۲۷.
- مجلسی، سیدمحمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحارالانوار*. بیروت: دارالوفاء.
- منصوریان، عفت (۱۳۸۴). *عوامل و موانع جذب مردم به‌ویژه جوانان و نوجوانان به مسجد*. مجموعه مقالات فروغ مسجد. جلد ۴، قم: مؤسسه فرهنگی تقلین.
- نوری، حسین (۱۴۰۹ق). *مستدرک الوسائل*. بیروت: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
- هرسی، پاول و بلانچارد، کنت (۱۳۷۵). *مدیریت رفتار سازمانی*. ترجمه علی علاقه‌بند، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- همیلتون، پیت (۱۳۷۹). *تالکوت پارسونز*. ترجمه احمد تدین، تهران: هرمس.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۹۸). *پیمایش رفتارهای فرهنگی ایرانیان*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.